

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Приймаченко Олеся Миколаївна

УДК 159.9:343.91-053.6-055.1

**ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ
НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ ЧОЛОВІЧОЇ СТАТІ**

19.00.06 – юридична психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків - 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті внутрішніх справ.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Євдокімова Олена Олександрівна,
Харківський національний університет внутрішніх справ, кафедра соціології та психології, завідувач

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Кузнєцов Марат Амірович,
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, кафедра практичної психології, професор

кандидат психологічних наук, доцент
Віденєєв Ігор Олександрович,
Харківська державна академія культури, кафедра педагогіки та психології, доцент

Захист відбудеться 18 грудня 2020 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.04 в Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

Автореферат розісланий 16 листопада 2020 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

П.В. Макаренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Проблема зростання підліткової делінквентності набуває все більшого значення в умовах глибинних економічних та соціальних потрясінь, бо ставить під питання перспективи подальшої соціальної рівноваги і благополуччя України. При цьому відзначається тенденція омолодження злочинності неповнолітніх і набуття нею нового якісного змісту. Це актуалізує необхідність пошуку оптимальних шляхів і умов подолання і профілактики делінквентності неповнолітніх, певна частина з яких поповнює контингент слідчих ізоляторів та виховних колоній. З 2010 до 2019 року в Україні до 4 610 неповнолітніх було застосовано запобіжний захід у вигляді тримання від вартою (перебування у слідчому ізоляторі); 7 838 неповнолітніх відбували покарання у вигляді позбавлення волі у спеціальних виховних установах (колоніях).

Правовим та психологічним проблемам злочинності неповнолітніх присвячено наукові труди М. Алемаскіна, Ю. Антоняна, М. Астаніна, І. Бандурки, О. Бандурки, Г. Валицкаса, І. Віденєва, Ю. Гиппенрейтер, В. Деєва, С. Єніколопова, М. Левітова, І. Саламатина та інших. Автори досліджень, присвячених психологічним особливостям підлітків і юнаків з делінквентною і кримінальною поведінкою (О. Бантишева, Г. Бочкарьова, А. Дегтярьов, О.Клипа, П. Стежко, О. Кобзева, Н. Кобусь, М. Кондратьєв, С. Марішин, В. Московченко, Г. Тігунцева та інші) відзначають такі специфічні характеристики неповнолітніх правопорушників як нездатність слідувати соціальним нормам поведінки, недостатнє володіння початковими знаннями про себе і соціальний світ, невміння пояснювати вчинки людей; нездатність активно взаємодіяти з однолітками і дорослими, домовлятися, враховувати інтереси і почуття інших, співпереживати невдачам і радіти успіхам інших; невміння адекватно виявляти свої почуття, вирішувати конфлікти, використовувати мову для вираження своїх думок, почуттів і бажань. Усі зазначені характеристики тим чи іншим чином стосуються окремих аспектів емоційного інтелекту (ЕІ), виділених зарубіжними і вітчизняними дослідниками. Ю. Давидова, Г. Тігунцева визначають рівень розвитку емоційного інтелекту як значущий чинник делінквентності.

Емоційний інтелект, різні варіанти конструктів якого були запропоновані Дж. Мейером, П. Сэловеєм, Д. Карузо та Р. Бар-Оном та популяризовані Д. Гоулманом, у різних контекстах досліджували І. Андрєєва, В. Барко, А. Большакова, Р. Бояцис, Ю. Бреус, Х. Вайсбах, Н. Васильєва, У. Дакс, Н. Коврига, Д. Люсін, Дж. Майер, М. Манойлова, Е. Носенко, С. Дерев'янку, О. Єрохіна, Л. Колісник, М. Кузнецов, І. Ламаш, О. Лящ, І. Опанасюк, К. В. Петрідес і Е. Фарнхем, О. Саннікова, О. Синельникова та інші. Не дивлячись на те, що в психологічній науці спостерігається певна дослідницька активність щодо питань емоційного інтелекту, яка демонструє інтерес до різних ракурсів зазначеного феномену, специфіка емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених ще не стала предметом ґрунтовного наукового вивчення, що і обумовило вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукову роботу виконано відповідно до Пріоритетних напрямів наукового забезпечення

діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015-2020 рр., затверджених наказом МВС України № 347 від 20 липня 2015 р., Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2015-2020 рр. Дисертацію виконано відповідно до плану наукових досліджень кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ у межах НДР «Психологічне, педагогічне та соціологічне забезпечення правоохоронної діяльності» (№ держреєстрації 0113U008196).

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол № 6 від 23.06.2016 р.) та узгоджено Рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології Національної академії педагогічних наук України (протокол № 2 від 28.03.2017 р.).

Мета дослідження: встановити особливості емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених та на цій основі розробити програму його розвитку.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Здійснити комплексний теоретико-методологічний аналіз проблеми емоційного інтелекту у зарубіжних та вітчизняних психологічних дослідженнях.
2. Дослідити емоційний інтелект неповнолітніх засуджених у контексті різних підходів до його визначення.
3. Виявити особливості емоційності, емпатії, емоційної креативності та емоційних перешкод у міжособистісній взаємодії у неповнолітніх засуджених.
4. Визначити факторну структуру феноменологічного простору емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених.
5. Розробити та апробувати психологічну програму розвитку емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених.

Об'єкт дослідження: емоційний інтелект як психологічний феномен.

Предмет дослідження: особливості емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених чоловічої статі.

Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс теоретичних та емпіричних **методів** дослідження:

- теоретичні: аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних та статистичних дослідницьких даних, які представлені у науковій літературі (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3);

- емпіричні: у межах психодіагностичного методу були використані наступні методики: для діагностики емоційного інтелекту було використано тест Дж. Мейера, П. Селовея та Д. Карузо MSCEIT v. 2.0 (The Mayer-Salovey-Caruzo Emotional Intelligence Test), адаптований О. Сергієнко й І. Ветровою (підрозділ 2.2, 2.5); методика SREIT (Self Report Emotional Intelligence Test), створений Н. Шутте з колективом співавторів, в адаптації І. Ветрової (підрозділ 2.2.); опитувальник емоційного інтелекту К. Барчард, адаптований Г. Князєвим, Л. Митрофановою та О. Разумниковою (підрозділ 2.2); опитувальник ЕМІн Д. Люсіна (підрозділ 2.2); опитувальник EQ-I Р. Бар-Она в адаптації А. Петровської (підрозділ 2.2, 2.5), опитувальник «Рівень співпереживання» С. Барона-Коена та С. Вілрайт в

адаптації В. Косоногова застосовано для визначення рівня емпатії (підрозділ 2.3); для діагностики складових емпатії було використано шкалу емпатії М. Девіса, адаптовану Т. Карягіною та Н. Кухтовою (підрозділ 2.3); вивчення емоційної креативності здійснювалося за допомогою опитувальника Дж. Еверілла, адаптованого К. Валуєвою (підрозділ 2.3); для діагностики емоційної самосвідомості – опитувальник О. Власової (підрозділ 2.2); для визначення емоційних перешкод у міжособистісному спілкуванні – опитувальник В. Бойка (підрозділ 2.3); емоційність визначалася із застосуванням методики В. Русалова (підрозділ 2.3);

- методи математичної статистики: t-критерій Стьюдента (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4, 2.5) для незалежних (підрозділи 2.2, 2.3) та залежних (підрозділ 2.5) вибірок, кутове перетворення Фішера підрозділ 2.3, 2.5) та експлораторний факторний аналіз (підрозділи 2.4).

Емпіричною базою дослідження виступили державні установи Курязька виховна колонія, Кременчуцька виховна колонія і загальноосвітні школи м. Дніпра. Досліджувана вибірка – підлітки чоловічої статі старшого підліткового віку у кількості 626 осіб.

Досліджувані були розподілені за двома групами. Першу групу склали неповнолітні засуджені чоловічої статі загальною кількістю 301 особа. До другої групи увійшли 325 підлітків старшого підліткового віку з умовно нормативною поведінкою, які навчалися у загальноосвітніх школах.

Теоретико-методологічною основою дослідження є принципи єдності свідомості і діяльності, детермінізму, системності (С. Рубінштейн, О. Леонтьєв), підходи у вивченні особистості Б. Ананьєва, О. Асмолова, О. Бодальова, В. Мясичева, В. Слободчикова, генетичний підхід С. Максименка до аналізу становлення особистості на різних вікових етапах життя; принципи системного підходу в психології (Б. Ананьєв, І. Блауберг, В. Ганзен, Б. Ломов, В. Мерлін, Г. Щедровицький та ін.). У дослідженні особистості підлітків з делінквентною поведінкою науково-методологічним підґрунтям стали положення про діалектичну єдність процесів індивідуалізації та соціалізації у формуванні особистості підлітка (К. Абульханова-Славська, А. Коваленко, Г. Костюк, В. Москаленко, М. Савчин та ін.), теоретико-фундаментальні положення про сутність і закономірності підліткового віку (Л. Божович, І. Кон, А. Лічко, Н. Максимова, Г. Прихожан, Л. Пілецька та ін.); нормативні моделі психічного розвитку неповнолітніх (І. Бех, І. Булах, С. Гарькавець, Я. Гошовський, Т. Марцинківська та ін.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що сформульовано низку нових положень і висновків, окремі положення уточнено й доповнено, а саме:

вперше:

- теоретично обґрунтовано і емпірично досліджено особливості емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених, такі як позитивна й негативна експресивність, увага до емоцій та прийняття рішень на їх ґрунті, співпереживання радості та нещастя, основні компетенції емоційного інтелекту;

- встановлено специфіку емоційної креативності та парціальних

характеристик емпатії неповнолітніх засуджених;

- визначено факторну структуру феноменологічного простору емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених;

удосконалено:

- теоретико-психологічні та методологічні підходи до психологічної діагностики емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених;

- методи, прийоми і засоби розвитку та корекції емоційного інтелекту делінквентних підлітків;

набули подальшого розвитку:

- положення щодо специфіки та змісту емоційного інтелекту у сучасній юридичній психології.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися для створення програм, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту девіантних та делінквентних підлітків.

Основні результати дослідження впроваджено у:

- діяльність установ Державної кримінально виконавчої служби України (акт впровадження Управління ресоціалізації та соціальної реабілітації Державної кримінально виконавчої служби України від 07.08.2020 р.);

- практичну діяльність психологів соціально-виховної та психологічної служби державної установи «Кременчуцька виховна колонія» (акт впровадження від 28.10.2020 р.);

- практичну діяльність психологів відділу соціально-виховної роботи та забезпечення прав засуджених Північно-Східного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України (акт впровадження від 25.08.2020 р.).

- навчальний процес Університету митної справи та фінансів (акт впровадження від 16.07.2020 р.);

- освітній процес Харківського національного університету внутрішніх справ (акт впровадження від 19.08.2020 р.);

- науково-дослідну діяльність Університету митної справи та фінансів (акт впровадження від 12.08.2020 р.).

Матеріали дисертації можуть використовуватися як у практичній діяльності пенітенціарних психологів, так і для підвищення кваліфікації соціальних психологів, психологів системи освіти, спеціальних і клінічних психологів, психотерапевтів, педагогів, соціальних працівників і фахівців органів опіки; співробітників психологічних соціальних центрів; у психотерапевтичній і консультаційній роботі.

Особистий внесок здобувача. Розроблені авторкою наукові положення й отримані емпіричні результати є самостійним внеском у дослідження проблеми емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених. У статті «Особливості прояву емоційного інтелекту девіантних підлітків» (у співавторстві з О. Євдокімовою) авторкою висвітлено суперечливі дані різних авторів щодо зв'язку окремих складників емоційного інтелекту з агресивною поведінкою, залученням до

булінгу, кібербулінгу, з маніпулюванням емоціями інших, із вирішенням міжособистісних конфліктів, а також представлено результати проведеного пілотного дослідження особливостей проявів емоційного інтелекту підлітків, схильних до девіантної поведінки. Всі інші наукові статті є одноосібними.

Апробація результатів дисертації. Найважливіші положення дисертації доповідалися на низці всеукраїнських і міжнародних конференцій: науковій конференції факультету психології Дніпропетровського національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за 2007 рік (м. Дніпропетровськ, ДНУ, 2008 р.); на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна педагогіка та психологія: від теорії до практики» (м. Запоріжжя, 26-27 серпня 2016 р.); II міждисциплінарній науково-практичній конференції «UChoice: 4P» *Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology* (м. Одеса, 8 жовтня 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики* (м. Дніпро, 29-30 червня 2016 р.); *Education and Society. Pedagogical Faculty of Prešov University in Prešov* (Slovak Republic, 2017 р.); *International scientific-practical conference: Conference Proceedings, Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology and sociology* (June 16-17, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції *Інноваційні наукові дослідження в сфері педагогічних та психологічних наук* (м. Київ, 4-5 травня 2018 р.); VII міжнародній науково-практичній інтернет-конференції *Сучасний рух науки* (м. Дніпро, 6-7 червня 2019 р.); Міжнародній науковій конференції *Теорія та практика сучасної науки та освіти* (м. Дніпро, 29-30 листопада 2019 р.).

Публікації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження представлено у 17 публікаціях, з яких 8 – статті у фахових наукових виданнях із психологічних наук, у тому числі – 4 статті у наукових фахових виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз; а також 9 публікацій апробаційного характеру.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями і композиційно складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (432 найменування, з них 194 – іноземною мовою), 8 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 286 сторінок, з них основного тексту 201 сторінка, робота містить 20 таблиць та 9 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** розкрито актуальність та стан вивченості проблеми, визначено мету, завдання дослідження, об'єкт та предмет, описано методи та емпіричну базу дослідження, охарактеризовано наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, наведено дані про їх апробацію і впровадження.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження емоційного інтелекту делінквентних підлітків у сучасній психологічній науці»** здійснено теоретичний аналіз існуючих психологічних підходів до визначення емоційного інтелекту як феномену, розкрито сучасні контексти його вивчення.

Засновники та головні автори концепції емоційного інтелекту Дж. Мейер, П. Селовей, Д. Карузо, що визначають цей конструкт як здатність ідентифікувати власні емоції і емоції оточуючих і використовувати цю інформацію для прийняття рішень, впевнені, що компоненти емоційного інтелекту є тісно пов'язаними із багатьма конструктами, які зумовлюють як соціальну успішність індивіда, так і різні відхилення в адаптації. За Д. Гоулманом, емоційний інтелект є «здібність людини тлумачити власні емоції й емоції оточуючих з тим, щоб використовувати отриману інформацію для реалізації власних цілей». До структури ЕІ Д. Гоулман увів набір різноякісних і навіть різноспрямованих параметрів: по-перше, розуміння власних емоцій, цілей і результатів своєї поведінки, і разом з тим розуміння емоцій і поведінки інших людей; по-друге, уміння регулювати свої емоції й поведінку та впливати на поведінку інших людей. Пізніше Д. Гоулман дещо змінив акцент розуміння своєї моделі, трактуючи ЕІ як набір 25 компетенцій, які включають когнітивні й афективні здібності.

Автор терміну EQ - Emotional Quotient (коефіцієнт емоційності) і опитувальника вимірювання EQ (Emotional Quotient Inventory -EQ-i) Р. Бар-Он розробив модель, що складається з п'яти основних компонентів, кожен з яких в свою чергу складається з декількох субкомпонентів, серед яких: пізнання себе (усвідомлення своїх емоцій, впевненість в собі, самоповага, самореалізація, незалежність), навички міжособистісного спілкування (емпатія, міжособистісні взаємини, соціальна відповідальність); адаптивність (вирішення проблем, оцінка реальності, гнучкість), управління стресовими ситуаціями (стійкість до стресу, контроль за імпульсивністю); переважаючий настрій (щастя, оптимізм).

К.В. Петрідес і Е. Фарнхем (Petrides, Furnham, 2003) визначили емоційний інтелект в межах теорії рис як сукупність поведінкових схильностей і здатності розпізнавати, обробляти і використовувати емоційну інформацію. Даний конструкт включає в себе емпатію, імпульсивність і напористість, а також елементи соціального інтелекту.

Вивченню емоційного інтелекту присвячені дослідження Т. Березовської, Ю. Бреус, О. Власової, Н. Діомідової, В. Зарицької, Н. Ковриги, М. Кузнєцова, Д. Люсіна, М. Манойлової, В. Моргуна, Е. Носенко, І. Опанасюк, М. Півень, О. Саннікової, А. Петровської, Д. Ушакова, А. Чепайкіної, Г. Юсупова та інші.

Е. Носенко і Н. Коврига (2003) запропонували критерії оцінювання рівнів сформованості емоційного інтелекту з урахуванням характеру ініціювання та перебігу емоційного процесу. За І. Андреєвою (2011) емоційний інтелект включає в себе складне поєднання трьох основних типів здібностей щодо емоцій і емоційної інформації: усвідомлення і розуміння, регулювання, використання в діяльності і мисленні.

Конфлікти як важкі ситуації міжособистісної взаємодії, що супроводжуються інтенсивними емоціями, є значущою сферою прояву емоційного інтелекту (О. Синельникова, 2015). Д. Гоулман (2018) обґрунтовує значимість емоційного інтелекту у взаємодії в конфлікті на основі аналізу життєвих конфліктних ситуацій з консультативної практики і аналізу

результатів емпіричних досліджень.

За О. Токаревою (2018) ЕІ є регулятором цілісного стану психіки людини і виявляється на всіх рівнях її функціонування - фізіологічному, психологічному, особистісному. Це ставить перед дослідниками проблему розгляду ЕІ як інтегративної, системоутворюючої властивості особистості, що характеризує процес самоздійснення людини, і, відповідно, визначає вектор вивчення чинників і умов, що детермінують процеси його формування і функціонування.

Емоційний інтелект - одне з джерел психічного розвитку, що сприяє успішному формуванню особистості і забезпечує її гармонійний інтелектуальний і соціальний розвиток (О. Кобзева, 2018). Він дозволяє людині орієнтуватися на партнера по спілкуванню і враховувати його емоційні стани при взаємодії, регулює соціальну дистанцію, потреби, діяльність, конфлікти і виступає найбільш раннім засобом адаптації людини в соціумі (О. Кобзева, 2018).

М. Шпак в системі психічного відображення емоційний інтелект розглядає як феномен, що має біопсихосоціодуховну природу, та є багатовимірним, ієрархічно структурованим системним утворенням (М. Шпак, 2016).

На думку науковців (В. Єрмакової, М. Шпак, О. Бантишевої та ін.) соціальні, моральні і правові деформації поведінки неповнолітніх делінквентів необхідно розглядати у зв'язку з порушеннями в комунікативних процесах. Поряд із соціальними причинами скоєння злочинів неповнолітніми, чималу роль відіграють їх психологічні характеристики, зокрема, нерозвиненість здатності до спілкування, до співпереживання, до розуміння почуттів і емоцій іншої людини.

У дослідженні, що присвячене неповнолітнім засудженим, С. Марішин (2009) виділяє психологічні бар'єри в їх спілкуванні: адаптаційні, мотиваційно-сміслові, емоційні, комунікативні. З точки зору автора, особливості прояву психологічних бар'єрів делінквентів в ситуації позбавлення волі полягають у вираженості внутрішньої конфліктності між позитивним і аморальним ставленням до ряду норм поведінки члена суспільства. Внутрішній конфлікт особистості засудженого вирішується в конкретних життєвих ситуаціях на користь аморальних устремлінь. С. Марішин пов'язує психологічні бар'єри делінквентів з проблемами в емоційній сфері (агресивність, депресивність, дратівливість, емоційна лабільність, суб'єктивне відчуття самотності, тривожність, фрустрація, ригідність). А. Личко (2013) емпірично доводить, що завищена або занижена самооцінка; високий рівень ситуативної та особистісної тривожності; ригідність, агресивність, схильність до ризику; нестійкість емоційної сфери і низький рівень емоційного інтелекту; порушення механізмів, що стримують агресивні реакції; підвищена сугестивність та ін. є психологічними факторами криміналізації неповнолітніх.

Г. Тігунцева (2015) зазначає, що для делінквентів є характерними утруднене спілкування, конфліктна взаємодія і деструктивні взаємини з оточуючими, в першу чергу з педагогами, а також поєднання негативних,

соціально несхвалюваних особистісних якостей, що впливають на виникнення у них комунікативних деструкцій

О. Бантишевою (2017) виокремлено чинники, що зумовлюють психологічні особливості емоційного інтелекту осіб, схильних до віктимної поведінки та встановлено, що емоційний інтелект пов'язаний не зі схильністю до віктимної поведінки загалом, а лише з окремими її різновидами, зокрема, зі схильністю до агресивної поведінки, саморуйнівної, гіперсоціальної, залежної й безпорадної поведінки та некритичної поведінки тощо. При цьому низьким рівнем емоційного інтелекту характеризуються особи, схильні до агресивної поведінки (особливо за шкалою «управління своїми емоціями»)

Специфіка володіння делинквентів кримінальної субкультурою і її вплив на особистісні якості, а також особливості кримінального спілкування неповнолітніх правопорушників досліджувалися І. Башкатовим (1993) і В. Пирожковим (1994). О. Яцко та Ю. Гут (2019) емпірично доводять, що існує зв'язок між емоційним інтелектом і смисложиттєвими орієнтаціями підлітків з неблагополучних сімей. Розвиток емоційного інтелекту, на думку авторів, вплинув на те, що підлітки змогли встановити зв'язок із собою, з подіями, які відбуваються, і емоціями.

Як показано у роботі О. Ушатікова і Б. Казака (2002), кримінальна (тюремна) субкультура є духовною і матеріальною основою існування і діяльності злочинного світу, який живе за своїми законами. Цінності кримінальної субкультури виступають реальним стимулом поведінки особистості і групи. Активні носії кримінальної субкультури продовжують сповідувати її норми за межами пенітенціарних установ. Особливо сильний вплив особистості з кримінальним минулим здійснюють на своє найближче соціальне оточення, а в силу об'єктивних вікових підліткових особливостей - на неповнолітніх представників мікросоціуму.

За основною гіпотезою проведеного О. Дегтярьовим (2014) дослідження, соціально-психологічна адаптація у підлітків з девіантною поведінкою має свої особливості, відмінні від групи норми, і пов'язані ці особливості з компонентами емоційного інтелекту.

Таким чином, феномен емоційного інтелекту привертає до себе увагу все більшої кількості дослідників. Зі зростанням наукового інтересу до емоційного інтелекту розширюються напрямки і контексти його вивчення. Багато досліджень носять міждисциплінарний характер.

У другому розділі Емпіричне дослідження особливостей емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених представлено результати вивчення різних ракурсів функціонування емоційного інтелекту та його особливості у групах неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою. Результати, отримані із використанням тесту MSEIT, свідчать, що неповнолітні засуджені відрізняються меншою вираженістю більшості когнітивних складових емоційного інтелекту (табл.1).

Для них характерною є менша задіяність емоцій у фасилітації мисленнєвих процесів та діяльності, вони є менш здатними розуміти й аналізувати

інформацію емоційного характеру, менш спроможними регулювати як власні емоції, так і емоції партнерів у міжособистісній взаємодії. Щодо здатності ідентифікувати людські емоції й загальну емоційну забарвленість ситуації, діагностика на матеріалі графічних стимулів вірогідних відмінностей між групами не виявила.

Таблиця 1 - Показники емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою за методикою MSEIT($M \pm m$)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Ідентифікація емоцій	0,27±0,03	0,34±0,05	1,20	
Емоційна фасилітація мислення	0,24±0,05	0,36±0,03	2,06	0,05
Здатність розуміти й аналізувати емоційну інформацію	0,26±0,04	0,39±0,05	2,03	0,05
Здатність до усвідомленої регуляції емоцій для особистісного зростання й поліпшення міжособистісних стосунків	0,21±0,02	0,29±0,03	2,22	0,05

Використання низки методик, заснованих на самозвіті, дозволило проаналізувати особливості уявлень досліджуваних стосовно виявів різноманітних складових емоційного інтелекту.

За даними методики SREIT (Self Report Emotional Intelligence Test), що наведені у таблиці 2, неповнолітні засуджені виявилися вірогідно менш успішними у сфері регуляції власних та чужих емоцій та менш здатними розв'язувати проблемні ситуації, застосовуючи ті чи інші, відповідні змісту такої ситуації, емоції.

Таблиця 2 - Показники емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою за методикою SREIT ($M \pm m$)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Оцінка та вираз емоцій	34,97±1,44	38,31±1,16	1,81	-
Регуляція емоцій	21,63±1,07	28,58±0,82	5,16	0,0001
Використання емоцій у вирішенні проблем	29,08±0,63	37,26±1,57	4,84	0,0001

Неповнолітні засуджені та підлітки із нормативною поведінкою не різняться між собою у показниках за шкалою «Оцінка та вираження емоцій», питання якої стосуються емоцій як самого респондента, так і емоцій оточуючих його людей.

За методикою К. Барчард вірогідні відмінності між групами встановлені за всіма шкалами (табл.3).

Таблиця 3 - Показники емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою за методикою К. Барчард ($M \pm m$)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Позитивна експресивність	25,09±0,42	27,38±0,17	5,95	0,0001
Негативна експресивність	28,35±0,52	26,02±1,01	2,05	0,05
Увага до емоцій	28,46±1,34	32,17±0,88	2,31	0,05
Прийняття рішень на ґрунті емоцій	26,92±0,26	23,64±0,53	5,56	0,0001
Співпереживання радості	25,74±0,91	31,36±1,65	2,98	0,005
Співпереживання нещастя	23,25±0,37	26,23±0,49	4,85	0,0001
Емпатія	24,03±1,13	29,25±1,02	3,43	0,001

Схильність до проявів позитивної експресії, фокусування уваги на емоціях, емпатійність та здатність співпереживати не тільки радість, але й нещастя з іншою людиною є більш притаманними групі з нормативною поведінкою.

Для неповнолітніх засуджених більш характерними виявилися негативна модальність емоційної експресії та обумовленість рішень емоційними переживаннями. Якщо у нормативній групі домінують такі грані емоційного інтелекту як увага до емоцій та емпатія, то в неповнолітніх засуджених домінуючі позиції займають увага до емоцій та негативна експресивність.

Найменш вираженою у групі підлітків з нормативною поведінкою виявилася схильність приймати рішення, спираючись на емоції, у групі неповнолітніх засуджених — здатність до співпереживання нещастя іншої людини.

У дослідженні внутрішньоособистісного та зовнішньоособистісного інтелекту за методикою Д. Люсіна було визначено, що неповнолітні засуджені, на відміну від підлітків з нормативною поведінкою, характеризуються менш вираженими міжособистісним інтелектом ($42,54 \pm 2,62$ та $51,74 \pm 2,48$, $t = 2,55$, $p \leq 0,01$) та здатністю до керування емоціями ($53,88 \pm 3,58$ та $64,17 \pm 2,80$, $t = 2,26$, $p \leq 0,02$).

Окрім того, за парціальними характеристиками емоційного інтелекту неповнолітні засуджені, порівняно з нормативною групою, відрізняються меншою здатністю до розуміння чужих емоцій ($21,24 \pm 1,44$, $t = 3,01$, $p \leq 0,003$), керування чужими емоціями ($21,30 \pm 1,18$ та $24,73 \pm 1,21$, $t = 2,03$, $p \leq 0,04$), керування власними емоціями ($18,06 \pm 1,29$ та $22,51 \pm 0,96$, $t = 3,23$, $p \leq 0,001$) та до контролю експресії ($14,52 \pm 1,01$ та $16,93 \pm 0,63$, $t = 2,02$, $p \leq 0,04$).

За методикою Р. Бар-Она було визначено специфіку основних компетенцій емоційного інтелекту у досліджуваних групах. Встановлено, що у внутрішньоособистісному компоненті неповнолітні засуджені демонструють вірогідно менші, ніж представники групи з нормативною поведінкою,

показники за шкалами «Асертивність» ($19,27 \pm 0,81$ та $21,68 \pm 0,63$, $t = 2,35$, $p \leq 0,01$), «Самоактуалізація» ($23,38 \pm 1,24$ та $28,71 \pm 0,58$, $t = 3,89$, $p \leq 0,0001$) та «Незалежність» ($17,46 \pm 0,61$ та $21,02 \pm 1,19$, $t = 2,66$, $p \leq 0,01$).

Щодо міжособистісного компоненту, у нормативній групі показник за шкалою «Емпатія» вірогідно перевищує відповідний показник у групі неповнолітніх засуджених ($25,88 \pm 0,76$ та $21,28 \pm 1,19$, $t = 3,26$, $p \leq 0,001$).

У компоненті «Адаптивність» всі його складові демонструють вірогідно меншу вираженість у неповнолітніх засуджених: «Здатність до вирішення проблем» ($19,80 \pm 1,27$ та $25,88 \pm 0,66$, $t = 4,25$, $p \leq 0,0001$), «Реалістичність» ($23,04 \pm 1,03$ та $28,09 \pm 1,35$, $t = 2,97$, $p \leq 0,003$) та «Гнучкість» ($18,23 \pm 1,26$ та $23,52 \pm 0,84$, $t = 3,49$, $p \leq 0,0005$).

У компоненті «Управління стресом» у неповнолітніх засуджених вірогідно меншу вираженість демонструють також всі його складові: «Стресостійкість» ($22,90 \pm 0,74$ та $26,86 \pm 1,14$, $t = 2,92$, $p \leq 0,004$), «Контроль імпульсивності» ($19,09 \pm 0,57$ та $24,65 \pm 0,41$, $t = 7,92$, $p \leq 0,0001$).

У компоненті «Загальний настрій» вірогідно більший показник за шкалою «Щастя» у нормативній групі ($25,99 \pm 1,02$ та $22,17 \pm 0,59$, $t = 3,24$, $p \leq 0,001$) свідчить про те, що неповнолітні засуджені є менш спроможними відчувати задоволеність собою, оточуючими людьми та життям в цілому.

У другому розділі також представлено результати порівняльного аналізу тих психологічних характеристик, які вважаються важливими для функціонування емоційного інтелекту, й встановлено їх особливості у групах неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою.

Результати дослідження рівнів емпатії у досліджуваних групах надано на рис.1.

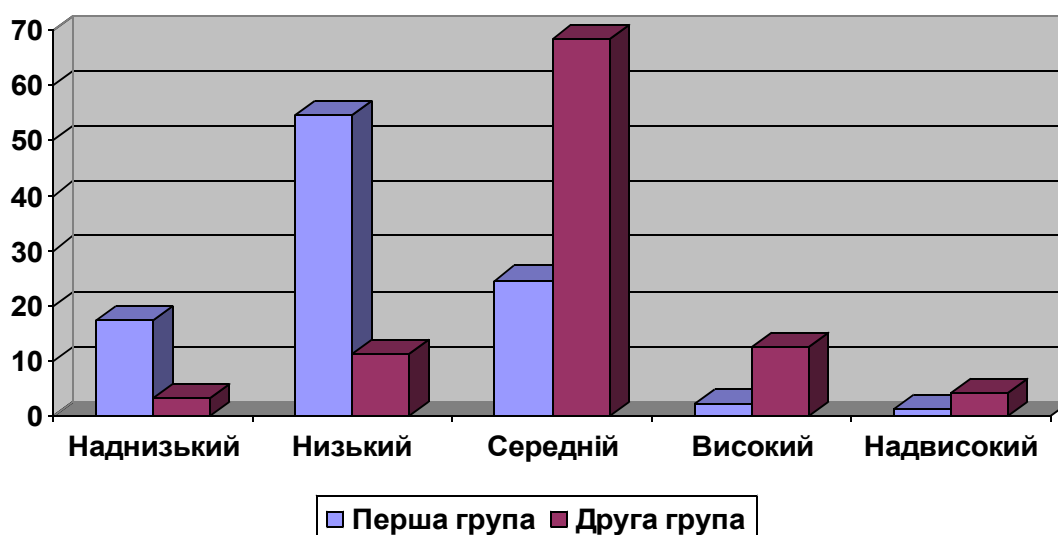

Рисунок 1 - Частота вияву рівнів емпатії неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою (%)

Встановлено, що наднизький та низький рівні емпатії переважають у групі неповнолітніх засуджених ($\phi = 6,09$, $p \leq 0,01$ та $\phi = 12,5$, $p \leq 0,01$), тоді як

частота виявів середнього ($\varphi = 11,35$, $p \leq 0,01$), високого ($\varphi = 5,28$, $p \leq 0,01$) та надвисокого ($\varphi = 2,36$, $p \leq 0,01$) рівнів є вірогідно вищою у нормативній групі.

Результати більш детального вивчення емпатії у досліджуваних групах наведено у таблиці 4.

Таблиця 4 - Показники складових емпатії неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою ($M \pm m$)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Децентрація	11,28±0,51	14,56±0,36	5,25	0,0001
Співпереживання	12,15±0,75	13,31±1,08	0,88	-
Емпатична турбота	11,09±0,60	14,72±0,42	4,96	0,0001
Особистий дистрес	13,93±0,81	10,88±0,29	3,55	0,0001

Отримані результати доводять, що неповнолітні засуджені відрізняються від досліджуваних з нормативною поведінкою меншою зорієнтованістю на точку зору оточуючих (шкала «Децентрація»), меншою схильністю турбуватися про інших, виявляти теплі почуття та співпереживати оточуючим (шкала «Емпатійна турбота»), та більшою вираженістю роздратування, дискомфорту й тривоги, котрі з'являються у цих досліджуваних під час спостереження страждань іншої людини та обумовлюють бажання позбутися таких переживань будь-якою ціною. В обох групах були зафіксовані однаково невисокі показники при визначенні здатності реконструювати емоції вигаданих персонажів (героїв книг чи фільмів) та співпереживати їм (шкала «Співпереживання»).

Емпіричні дані, отримані у дослідженні емоційної креативності, свідчать про наявність вірогідних відмінностей між досліджуваними групами (табл.5).

Таблиця 5 - Показники емоційної креативності неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою ($M \pm m$)

Шкали	1 група	2 група	t	p
Готовність	18,45±0,87	25,17±0,96	5,19	0,0001
Новизна	30,22±1,78	36,06±1,11	2,78	0,01
Ефективність/ аутентичність	19,04±1,24	24,61±0,53	4,13	0,0001

На відміну від респондентів з нормативною поведінкою, неповнолітні засуджені характеризуються меншою підготовленістю до розуміння емоцій шляхом навчання на ґрунті наявного досвіду емоційних переживань, меншою здатністю генерувати нові емоції. Досліджувані з нормативною поведінкою

володіють більшою здатністю широко виражати емоційні переживання і використовувати їх для підтримання власного благополуччя відповідно до особистісних інтересів. Разом з тим, в обох групах, показники складових емоційної креативності, враховуючи довірчі інтервали, можуть бути віднесені до середнього рівня вираженості, що відбиває здатність трансформувати стереотипні емоції для більш успішного задоволення тих чи інших потреб суб'єкта або групи.

Вивчення емоційної самосвідомості засвідчило меншу здатність неповнолітніх засуджених до емпатії ($3,75 \pm 0,43$), управління емоціями ($4,21 \pm 1,13$) та прийняття відповідальності ($4,49 \pm 1,16$) порівняно із нормативною групою (відповідно $7,06 \pm 1,23$, $t = 2,54$, $p \leq 0,01$; $6,89 \pm 0,73$, $t = 1,99$, $p \leq 0,05$; $6,87 \pm 0,26$, $t = 2,00$, $p \leq 0,05$).

У дослідженні емоційних перешкод у міжособистісному спілкуванні у неповнолітніх засуджених, у порівнянні з групою підлітків з нормативною поведінкою, визначено вірогідно більші показники за шкалами «Неадекватний прояв емоцій» ($3,42 \pm 0,34$ та $1,22 \pm 0,20$, $t = 5,58$, $p \leq 0,001$), «Нерозвиненість емоцій» ($3,75 \pm 0,35$ та $2,42 \pm 0,31$, $t = 2,84$, $p \leq 0,005$) та «Небажання зближуватися з людьми на емоційній основі» ($2,46 \pm 0,44$ та $1,42 \pm 0,23$, $t = 2,09$, $p \leq 0,05$).

Результати вивчення емоційності показують, що за шкалою «Інтелектуальна емоційність» показник у групі підлітків з нормативною поведінкою ($28,47 \pm 0,99$) вірогідно перевищує показник за означеною шкалою у групі неповнолітніх засуджених ($23,74 \pm 0,49$), при $t = 4,28$, $p \leq 0,001$, у яких переважають показники за шкалою «Комунікативна емоційність» ($35,65 \pm 0,53$ та $29,23 \pm 1,10$, при $t = 5,26$, $p \leq 0,001$).

Застосування експлораторного факторного аналізу надало можливість скоротити кількість досліджуваних характеристик та встановити структуру найбільш значущих взаємозв'язків між ними у групах неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою. У групі неповнолітніх засуджених було визначено п'ять факторів, котрі охоплюють 66,71% дисперсії.

Фактор 1 «Емоційна незрілість» охоплює 18,25% дисперсії та поєднує наступні шкали: «Розуміння власних емоцій» ($-0,715$), «Розуміння чужих емоцій» ($-0,662$), «Реалістичність» ($-0,576$), «Неадекватний прояв емоцій» ($0,540$), «Комунікативна емоційність» ($0,505$), «Прийняття відповідальності» ($-0,497$). Отже деструкція здатності до розуміння емоцій поєднується у цій групі зі зниженням реалістичності оцінки ситуації, поглибленням невідповідності емоційної експресії наявним умовам, зростанням чутливості до невдач та виникнення роздратованості у міжособистісній взаємодії, посиленням схильності обвинувачувати в цьому оточуючих.

Фактор 2 «Емоційна відчуженість» охоплює 15,07% дисперсії та вміщує шкали «Диференціація емоцій» ($0,811$), «Особистий дистрес» ($0,732$), «Негативна експресивність» ($0,681$), «Небажання зближуватися з людьми» ($0,676$), «Ефективність/Аутентичність» ($-0,617$). Таким чином, із покращенням здатності розрізняти нюанси свого емоційного ставлення до ситуації, загострюються дискомфорт та роздратування під час спостереження

переживань чи страждань іншої людини, більш виразною стає негативна емоційна експресія, зростає небажання зближуватися з оточуючими на емоційному ґрунті, втрачається щирість емоційних переживань й здатність їх використовувати для побудови особистісного благополуччя.

До фактору 3 «Емоційні механізми підтримки належності до асоціальної групи», який охоплює 14,13% дисперсії входять шкали «Нерозвиненість емоцій» (0,809), «Соціальна відповідальність» (0,742), «Самоповага» (0,709), «Незалежність» (-0,649), «Домінування негативних емоцій» (-0,582). Зміст фактору свідчить про те, що зменшення розвиненості емоцій поєднується із посиленням спрямованості на взаємодію та кооперацію з членами певної соціальної групи та слідування її нормам, із зростанням самоповаги до себе, нейтралізацією негативних емоцій, але, разом з тим, зі збільшенням емоційної залежності й втратою самостійності.

Фактор 4 «Емоційна соціопатизація» охоплює 13,86% дисперсії, до його складу входять шкали «Контроль імпульсивності» (-0,800), «Керування власними емоціями» (-0,731), «Невміння керувати емоціями» (0,684), «Позитивна експресивність» (-0,589), «Міжособистісні стосунки» (-0,514). Змістовне наповнення цього фактору відбиває деструкцію здатності до контролю імпульсивності, керування власними емоціями, спроможності продукувати позитивну емоційну експресію, що поєднується із посиленням такої емоційної перешкоди як невміння керувати емоціями та інгібіцією здатності встановлювати комфортні для суб'єкта міжособистісні стосунки та дружню прихильність й підтримувати їх.

Фактор 5 «Акогнітивна реактивність», який охоплює 5,40% дисперсії, складається зі шкал «Прийняття рішень на ґрунті емоцій» (0,806), «Використання емоції для вирішення проблем» (-0,774), «Здатність розуміти та аналізувати емоційну інформацію» (-0,705). Тобто зі зростанням емоційної обумовленості прийняття рішень, погіршенням здатності до розуміння та аналітичної переробки емоційної інформації, менш ефективним стає використання емоцій у вирішенні проблемних ситуацій.

У групі підлітків з нормативною поведінкою виявлено чотири фактори, котрі охоплюють 74,14% дисперсії. Фактор 1 «Позитивізація емоцій» охоплює 29,01% дисперсії та поєднує наступні шкали: «Диференціація емоцій» (0,884), «Оцінка та вираження емоцій» (0,871), «Здатність розуміти та аналізувати емоційну інформацію» (0,855), «Емоційна самосвідомість» (0,797), «Розуміння власних емоцій» (0,765), «Стресостійкість» (0,733), «Гнучкість» (0,699), «Управління власними емоціями» (0,653), «Домінування негативних емоцій» (-0,573), «Щастя» (0,544). Його зміст свідчить про те, що покращання здатності до розпізнавання широкого спектру емоцій, їх оцінювання та вираження, а також, усвідомлення та розуміння власних емоцій, керування ними, до розуміння й аналізу емоційної інформації, разом зі зростанням стресостійкості й процесів регуляції емоцій, мислення та поведінки, поєднується із нейтралізацією негативних емоцій і збільшенням задоволеності собою, іншими й життям в цілому.

Фактор 2 «Позитивізація поведінки» охоплює 23,28% дисперсії й складається із таких шкал: «Реалістичність» (0,805), «Використання емоції для вирішення проблем» (0,795), «Здатність використовувати емоції для підвищення ефективності мислення та діяльності» (0,748), «Здатність до вирішення проблем» (0,707), «Прийняття відповідальності» (0,686), «Керування чужими емоціями» (0,654), «Комунікативна емоційність» (-0,567), «Позитивна експресивність» (0,521). Таким чином, із вдосконаленням здатності використовувати емоції для вирішення проблемних ситуацій, для підвищення ефективності як мислення, так і діяльності, здатності до прагматичної оцінки наявної ситуації, поліпшуються компетентність у виявленні та розв'язанні проблем в цілому, суб'єктивується атрибуція відповідальності щодо невдачі та успіху, більш вираженою стає позитивна експресивність, відбувається нейтралізація негативних емоцій, вразливості, дискомфорту або роздратування щодо незадоволеності й невдачі у міжособистісній взаємодії, актуалізується здатність керувати емоціями інших людей.

Фактор 3 «Позитивізація міжособистісних стосунків» охоплює 16,35% дисперсії. До нього входять шкали «Децентрація» (0,818), «Увага до емоцій» (0,796), «Рівень емпатії» (0,701), «Розуміння чужих емоцій» (0,750), «Контроль експресії» (0,683), «Контроль імпульсивності» (0,619), «Співпереживання радості» (0,555), «Міжособистісні стосунки» (0,498), які взаємопосилують одне одного та забезпечують більш комфортну й успішну міжособистісну взаємодію.

Фактор 4 «Віртуалізація негативних переживань» охоплює 5,50% дисперсії та поєднує шкали «Співпереживання» (0,804), «Співпереживання нещастя» (0,772), «Новизна» (0,717), «Оптимізм» (-0,661). Зміст цього фактору віддзеркалює співпереживання нещастя стосовно вигаданих персонажів (героїв книжок, фільмів тощо), що породжує нові для суб'єкта емоції, знижує здатність підтримувати позитивний настрій, що забезпечує сепарацію негативних емоцій та їх фокусування на уявні ситуації.

У запропонованій психологічній програмі з розвитку емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених зазначається, що основоположним завданням для фахівців, що працюють в різних установах з делінквентними підлітками, є забезпечення пріоритету особистості кожного неповнолітнього засудженого і створення гуманних умов для його соціального оздоровлення та реабілітації на основі індивідуального підходу.

Процеси реформування діяльності пенітенціарних установ, в яких знаходяться неповнолітні засуджені, спрямовані на вдосконалення їх комплексної реабілітації та повноцінного соціального оздоровлення. З урахуванням сучасних українських реалій підліток-правопорушник розглядається як особа, що перебуває у важкій життєвій ситуації і потребує особливих видів допомоги і підтримки. Тому пріоритетною умовою досягнення ефективності соціального оздоровлення неповнолітніх засуджених є комплексний, інтегрований підхід, орієнтований на організацію адресної індивідуальної роботи з кожним делінквентом, що перебуває в пенітенціарних умовах. Відповідно, це передбачає реалізацію заходів, що являють собою

комплекс і систему форм і способів наступних видів допомоги делінквентним підліткам: соціальної, правової, педагогічної, медичної, психологічної. Ґрунтовне і послідовне вивчення фахівцями психологічних особливостей та характеристики кожного неповнолітнього гарантує успішність надання особистості індивідуальної та адресної допомоги.

Мета розробленої та апробованої психологічної програми з розвитку емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених полягала у гармонізації емоційного простору неповнолітніх засуджених, їх уявлень про себе і ставлення до себе, до інших людей та до світу в цілому, в актуалізації та активізації процесів особистісного розвитку (внутрішніх ресурсів, які надають можливість підлітку адаптуватися у складних обставинах життя), у формуванні навичок саморегуляції емоційних станів та поведінки.

Психологічну роботу було побудовано ані як звичайне тренування умінь й навичок, ані як окремі вправи з удосконалення психологічної діяльності, а як цілісну усвідомлену діяльність, яка органічно вписується в систему повсякденних життєвих стосунків неповнолітнього засудженого. Завданнями програми стали: розвиток у неповнолітнього засудженого здібності до усвідомлення власних та чужих емоційних станів та переживань; формування психотехнічних засобів емоційної регуляції власної поведінки; формування умінь розуміння виразних ознак емоційної експресії.

Методологічною базою програми стали: вчинково-орієнтований підхід (вчинок як процес творення власних переживань і станів, як творення нових форм реагування, поведінки); реалізація трьох принципів психотехніки Д. Герсона, Г. Страута: принцип творчої думки: ми творимо те, в що віримо; принцип внутрішнього очищення (перш ніж конструювати нові переконання, необхідно звільнитися від уявлень, які стримують просування до нового); принцип бачення: ми повинні ясно бачити те, що хочемо створити (чіткий сформований образ, образ стану емоційно-освіченої людини).

На заняттях вирішувалися завдання розкриття неповнолітньому засудженому світу його власних переживань й переживань оточуючих; розвитку самостійності, формування здатності до співчуття; завдання розвитку в учасників програми здатності розуміти себе й регулювати власні стани; формування позитивного ставлення до себе, до оточуючого світу та до інших людей.

Вибір конкретних процедур тренінгу здійснювався з урахуванням рівня розвитку особистісної, інтелектуальної, емоційної сфер неповнолітніх засуджених. Теми занять, бесід, дискусій, проблемних ситуацій, етюдів визначалися з урахуванням актуальності для даного вікового періоду. Програмний матеріал розподілявся на заняттях таким чином, що забезпечував послідовне ускладнення його від заняття до заняття, здійснювався зв'язок наступного матеріалу з попереднім.

У ході програми реалізовувався принцип мінімізації лабілізації та її опосередкованість. Для учасників тренінгу лабілізація – це засіб пізнання власної недосконалості, це дзеркало, в якому людина бачить своє неприкрашене

відображення, свої недоліки. Проте неповнолітнім засудженим з вадами у спілкуванні таке дзеркало не лише не приносить користі, але може сприяти примноженню труднощів, зниженню самооцінки, підвищенню тривожності, закріпленню внутрішніх перепон. Тому тренінг було побудовано таким чином, щоби неповнолітні засуджені отримували лабіалізацію в мінімальних дозах і не пряму, а опосередковану: через усвідомлення існування інших, відмінних від власної форм поведінки; через спостереження за успішністю таких форм. Вправи будувалися таким чином, щоб не фіксувати слабкі сторони засудженого, а підкреслювати сильні, не ставити його в ситуацію неуспіху, а укріплювати його віру в себе, даючи можливість йому бути успішним, наскільки це можливо у пенітенціарних умовах, і заохочуючи його розширити репертуар засобів його поведінки.

Програма складалася з трьох блоків: «Я-Я» (формування позитивного сприйняття себе, розвиток ставлення до себе як до індивідуальності тощо), «Я-Інші» (формування позитивного сприйняття інших, розвиток децентрації); «Я-Світ» (формування позитивного сприйняття світу в цілому, спостереження за позитивними змінами в житті; розвиток здібності до винесення позитивних висновків з негативних подій тощо)

Програма містила 10 занять тривалістю 1,5 години кожне, які проводилися 2 рази на тиждень. Кількість учасників у групі нараховувала 10-12 осіб. Заняття включали: вступне слово ведучого, бесіду, групову дискусію, рольові ігри, аналіз ситуації, моделювання ефективної поведінки, проєктивне малювання, елементи психогімнастики, музико-терапії, релаксаційні методи, завдання на самопізнання.

Перевірка ефективності програми довела позитивні зрушення у показниках загального емоційного інтелекту, що вимірювався з використанням тесту MSEIT, та у частоті вияву рівнів емоційного інтелекту за методикою EQ-I.

ВИСНОВКИ

1. Проведений комплексний теоретико-методологічний аналіз проблеми емоційного інтелекту у зарубіжних та вітчизняних психологічних дослідженнях показав, що на сьогодні існує достатня кількість різноракурсних підходів до визначення сутності емоційного інтелекту, а переважна більшість теоретико-методологічних досліджень сфокусована на уточненні самого поняття, структури, моделей емоційного інтелекту, а також на розробці нових методик його вимірювання. Найбільш уживаним є визначення емоційного інтелекту як здатності ідентифікувати власні емоції і емоції оточуючих і використовувати цю інформацію для прийняття рішень (Дж. Мейер, П. Селовей, Д. Карузо). Проаналізовано наукові праці, в яких досліджується взаємозв'язок складових емоційного інтелекту з чинниками криміногенної поведінки особистості. Так, науковцями доведено, що серед чинників та причин скоєння злочинів неповнолітніми, чималу роль відіграють їх комунікативні деструкції: утруднене спілкування, конфліктна взаємодія, деструктивні взаємини з оточуючими, нездатність до співпереживання, до розуміння почуттів і емоцій іншої людини. Психологічні бар'єри делінквентів виявляються пов'язаними з

проблемами в їх емоційній сфері (агресивність, депресивність, дратівливість, емоційна лабільність, суб'єктивне відчуття самотності, тривожність, фрустрація, ригідність тощо). Нестійкість емоційної сфери і низький рівень емоційного інтелекту можуть виступати психологічними чинниками криміналізації неповнолітніх.

2. Емпіричне вивчення емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених у ракурсі різних підходів до його визначення показало, що неповнолітні засуджені характеризуються менш вираженим міжособистісним інтелектом, є менш емпатичними та асертивними, менш здатними до використання емоцій для вирішення проблем, до розуміння й аналізу емоцій та до керування емоціями, більш схильними до емоційно обумовленого прийняття рішень, вияву негативної експресії. Вони гірше розуміють емоції інших та менш ефективно керують ними, виявляють менші адаптивність і задоволеність різними аспектами життя, більшу емоційну залежність. Підлітки з нормативною поведінкою більш ефективно регулюють як власні, так і чужі емоції, більш адекватно й успішно використовують емоції для вирішення проблем, виявляють більшу увагу до емоцій та здатність до співпереживання позитивних та негативних емоцій оточуючих, є більш здатними до управління стресом, характеризуються більш вираженими позитивною експресивністю й прагненням реалізувати власний потенціал.

3. Емпіричне дослідження специфіки емоційності, емпатії, емоційної креативності та емоційних перешкод у міжособистісній взаємодії неповнолітніх засуджених продемонструвало, що більшій частині неповнолітніх засуджених притаманними є такі емоційні перешкоди у міжособистісній взаємодії як неадекватний прояв емоцій, нерозвиненість емоцій, небажання зближуватися з людьми на емоційній основі; наднизький та низький рівень емпатії, серед парціальних характеристик якої переважає особистісний дискомфорт при спостереженні нещастя й страждань іншої людини; вони є менш щирими у вираженні емоцій, менш ефективними у використанні емоцій для забезпечення особистого благополуччя; більш чутливими до невдач у спілкуванні, що викликає занепокоєння та роздратованість у соціальній взаємодії. Підлітки нормативної групи виявилися більш схильними враховувати точку зору інших людей, виявляти емпатичну турботу; відрізнялися більшою готовністю розуміти емоції за рахунок навчання та накопиченого досвіду переживань, більшою здатністю до генерації нових емоцій, а також, більшою чутливістю до інтелектуальних невдач.

4. Визначено факторні структури складових емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою, які принципово відрізняються за змістом. До факторної структури у групі неповнолітніх засуджених входять фактори «Емоційна незрілість», «Емоційна відчуженість», «Емоційні механізми підтримки належності до асоціальної групи», «Емоційна соціопатизація» та «Акогнітивна реактивність». Факторна структура у групі підлітків з нормативною поведінкою містить наступні фактори: «Позитивізація емоцій», «Позитивізація поведінки», «Позитивізація

міжособистісних стосунків» та «Віртуалізація негативних переживань». Змістовне наповнення емпірично виявленої факторної структури емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених дозволило визначити шляхи його корекції та розвитку.

5. Виходячи з емпіричних даних, отриманих у дисертаційному дослідженні, розроблено та впроваджено психологічну програму з розвитку емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених, метою якої стала гармонізація їх емоційного простору, їх уявлень про себе і ставлення до себе, до інших людей та до світу в цілому, актуалізація та активізація процесів особистісного розвитку, формування навичок саморегуляції емоційних станів та поведінки. Емпірична перевірка ефективності програми підтвердила позитивні зрушення у розвитку емоційного інтелекту засуджених.

Перспективи дослідження: популярність і визнана важливість конструкту емоційного інтелекту для ефективності людини обумовлює необхідність подальшого наукового вивчення його ролі в регуляції життя людини, а також характеру і особливостей забезпечення ефективності ресоціалізації делінквентної особистості за рахунок ресурсів емоційного інтелекту.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях автора

1. Статті у наукових фахових виданнях України:

1.1. Приймаченко О. М. Системний підхід до визначення змісту прийомів розвитку емоційного інтелекту підлітків. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2005. № 11. С. 62-71.

1.2. Приймаченко О. М. Зміст прийомів розвитку емоційного інтелекту підлітків. *Наукові записки Інституту психології імені К. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка*. К.: Главник, 2005. Вип. 26. Т. 3. С. 420-425.

1.3. Приймаченко О. М. Теоретичний аналіз зарубіжних програм формування емоційного інтелекту дітей та підлітків. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка*. Київ: Гнозіс., 2006. Вип. 2. Т. VIII. С. 272-279.

1.4. Приймаченко О. М. Образ стану емоційно-освіченої людини як умова розвитку емоційного інтелекту. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: психологічні науки*. Чернігів: 2006. Т. 2. С. 96-99.

2. Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз:

2.1. Приймаченко О.М. Специфіка емоційних бар'єрів спілкування у неповнолітніх засуджених. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. №5. Т. 1. С. 224-227.

2.2. Приймаченко О.М. Особливості емоційності неповнолітніх засуджених. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. №6. Т.2. С.204-207.

2.3. Приймаченко О.М., Євдокімова О.О. Особливості прояву емоційного інтелекту девіантних підлітків. *Габітус*. 2020. Вип.12. Т. 1. С.165-169.

2.4. Pryimachenko O.M. The content of emotional intelligence's developmental techniques in adolescence. *Психологічні перспективи Psychological prospects*. Луцьк: 2016. Вип. 27. С. 215-222.

3. *Статті, тези доповідей і наукових повідомлень з теми дисертації*

3.1. Приймаченко О. М. Підходи до розробки програм розвитку емоційного інтелекту. Матеріали наукової конференції факультету психології за підсумками науково-дослідної роботи за 2007 рік. – Дніпропетровськ: ДНУ. 2008. С. 21-23.

3.2. Приймаченко О.М. Дослідження зовнішніх ознак емоційного інтелекту підлітків 15-17 років. *Сучасна педагогіка та психологія: від теорії до практики*. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. Запоріжжя, 26-27 серпня 2016р. Запоріжжя: Класичний приватний університет. 2016. 152с. С.143-147.

3.3. Приймаченко О.М. Особливості прояву внутрішніх ознак різних рівнів сформованості емоційного інтелекту підлітків. «UChoice: 4P» *Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology*: матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Одеса, 8 жовтня 2016р.) / за загальною редакцією Д.В. Яковлева. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія». 2016. С.113-117.

3.4. Pryimachenko O.M. Development of Emotional Intelligence. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 29-30 червня. 2016р., м.Дніпро. / За ред.. О.Ю. Висоцького. Дніпро: Роял Принт. 2016. 386с. С.309-311.

3.5. Приймаченко О.М. Особливості прояву зовнішніх ознак емоційного інтелекту студентів юридичного профілю. *Збірник наукових праць. Vzdelávanie a spo ločnosť (Education and Society) Pedagogical Faculty of Prešov University in Prešov* (Slovak Republic), 2017. С. 552 – 556.

3.6. Pryimachenko O. External features of emotional intelligence in students of law specialty. *Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology and sociology*. International scientific-practical conference: Conference Proceedings, June 16-17, 2017. Shumen: Konstantin Preslavsky University of Shumen. 240 p. P. 192-196.

3.7. Приймаченко О.М. Здійснення морального вибору студентами з різним рівнем розвитку емоційного інтелекту. *Інноваційні наукові дослідження в сфері педагогічних та психологічних наук*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м Київ, 4-5 травня 2018 р. К.: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2018. С.182-185.

3.8. Приймаченко О.М. Зміст духовної складової в емоційному інтелекті людини. *Сучасний рух науки*: матеріали VII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 6-7 червня 2019, м. Дніпро. С 1425-1430.

3.9. Pryimachenko O.M. Spiritual component in emotional intelligence.

Теорія та практика сучасної науки та освіти. Матеріали Міжнародної наукової конференції. 29-30 листопада 2019р.м.Дніпро, 2019.С. 380-382.

АНОТАЦІЇ

Приймаченко О.М. «Особливості емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених чоловічої статі». – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020.

У дисертації здійснено теоретичний аналіз та емпіричне вивчення проблеми емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених. У роботі сформульовано низку нових положень і висновків, окремі положення уточнено й доповнено, а саме вперше теоретично обґрунтовано і емпірично досліджено такі особливості емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених, як позитивна й негативна експресивність, увага до емоцій та прийняття рішень на їх ґрунті, співпереживання радості та нещастя, основні компетенції емоційного інтелекту; встановлено специфіку емоційної креативності та парціальних характеристик емпатії неповнолітніх засуджених; визначено факторну структуру феноменологічного простору емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених. У дисертації удосконалено теоретико-психологічні та методологічні підходи до психологічної діагностики емоційного інтелекту неповнолітніх засуджених; отримали подальшого розвитку методи, прийоми і засоби розвитку та корекції емоційного інтелекту делінквентних підлітків.

Ключові слова: емоційний інтелект, неповнолітні засуджені, делінквентні підлітки, емоційна креативність, емпатія, позитивна й негативна експресивність.

Приймаченко О.Н. «Особенности эмоционального интеллекта несовершеннолетних осужденных мужского пола». - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.06 - юридическая психология. Харьковский национальный университет внутренних дел. Харьков, 2020.

В диссертации осуществлены теоретический анализ и эмпирическое изучение проблемы эмоционального интеллекта несовершеннолетних осужденных. В работе сформулирован ряд новых положений и выводов, отдельные положения уточнены и дополнены, а именно впервые теоретически обоснованы и эмпирически исследованы такие особенности эмоционального интеллекта несовершеннолетних осужденных, как положительная и отрицательная экспрессивность, внимание к эмоциям и принятие решений на их почве, сопереживание радости и несчастья, основные компетенции эмоционального интеллекта; установлено специфику эмоциональной креативности и парциальных характеристик эмпатии несовершеннолетних осужденных; определена факторная структура феноменологического

пространства эмоционального интеллекта несовершеннолетних осужденных. В диссертации усовершенствованы теоретико-психологические и методологические подходы к психологической диагностике эмоционального интеллекта несовершеннолетних осужденных; получили дальнейшее развитие методы, приемы и средства развития и коррекции эмоционального интеллекта делинквентных подростков.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, несовершеннолетние осужденные, делинквентные подростки, эмоциональная креативность, эмпатия, положительная и отрицательная экспрессивность.

Prymachenko O.M. Features of emotional intelligence of juvenile male convicts. - Manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Psychological Sciences in specialty 19.00.06 - Juridical Psychology. Kharkiv National University of Internal Affairs. Kharkiv, 2020.

A comprehensive theoretical and methodological analysis of the problem of emotional intelligence in foreign and domestic psychological research has shown that today there are a sufficient number of different approaches to defining the essence of emotional intelligence, and the vast majority of theoretical and methodological research focused on clarifying the concept, structure, models of emotional intelligence as well as the development of new methods for measuring it. The most common is the definition of emotional intelligence as the ability to identify own emotions and the emotions of others and use this information for decision-making (J. Mayer, P. Salovey, D. Caruso). Scientific works are analyzed, in which the interrelation of the components of emotional intelligence with the factors of criminogenic behaviour of the individual is studied. Thus, scientists have proven that among the factors and causes of juvenile delinquency, a significant role is played by their communicative destruction: difficult communication, conflict, destructive relationships with others, inability to empathize, to understand the feelings and emotions of another person. The psychological barriers of delinquents are related to problems in their emotional sphere (aggression, depression, irritability, emotional lability, subjective feelings of loneliness, anxiety, frustration, rigidity, etc.). Emotional instability and low levels of emotional intelligence can be psychological factors in the criminalization of minors. An empirical study of the emotional intelligence of juvenile convicts from the perspective of different approaches to its definition showed that juvenile convicts are characterized by less pronounced interpersonal intelligence, are less empathetic and assertive, are less able to use emotions to solve problems, understand and analyze emotions and manage emotions more prone to emotionally conditioned decision-making, the manifestation of negative expression. They understand the emotions of others worse and manage them less effectively, show less adaptability and satisfaction with various aspects of life, greater emotional dependence. Adolescents with normative behaviour more effectively regulate both their own and others' emotions, use emotions more adequately and successfully to solve problems, show more attention to emotions and the ability to empathize with

positive and negative emotions, are more able to manage stress, are more pronounced positive expressiveness and desire to realize their own potential. An empirical study of the specifics of emotionality, empathy, emotional creativity and emotional barriers in interpersonal interaction of juvenile convicts has shown that most juvenile convicts are characterized by such emotional barriers in interpersonal interaction as inadequate expression of emotions based on emotions; extremely low and low level of empathy, among the partial characteristics of which is dominated by personal discomfort in observing the misfortune and suffering of another person; they are less sincere in expressing emotions, less effective in using emotions to ensure personal well-being; more sensitive to failures in communication, which causes anxiety and irritation in social interaction. Adolescents of the normative group were more inclined to take into account the views of other people, to show empathic concern; were more willing to understand emotions through learning and experience, greater ability to generate new emotions, as well as greater sensitivity to intellectual failures. The factor structures of the components of emotional intelligence of juvenile convicts and adolescents with normative behaviour, which are fundamentally different in content, are determined. The factor structure in the group of juvenile convicts includes the factors "Emotional immaturity", "Emotional alienation", "Emotional mechanisms for maintaining belonging to an antisocial group", "Emotional sociopathization" and "Acognitive reactivity". The factor structure in the group of adolescents with normative behavior contains the following factors: "Positivization of emotions", "Positivization of behavior", "Positivization of interpersonal relationships" and "Virtualization of negative experiences". The content of the empirically revealed factor structure of the emotional intelligence of juvenile convicts allowed determining the ways of its correction and development. Based on empirical data obtained in the dissertation research, developed and implemented a psychological program for the development of emotional intelligence of juvenile convicts, which aimed to harmonize their emotional space, their perceptions of themselves and their attitudes to themselves, others and the world at large, actualization and activation of personal development processes, formation of skills of self-regulation of emotional states and behaviour. Empirical verification of the effectiveness of the program confirmed the positive changes in the development of emotional intelligence of convicts.

Key words: emotional intelligence, juvenile convicts, delinquent adolescents, emotional creativity, empathy, positive and negative expressiveness.